

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.¹

TIBORI TIMEA²

UTASI ÁGNES SZOCIOLÓGUSRÓL ÉS A GYŰJTEMÉNYRŐL

A SZOCIOLÓGUS, A KUTATÓ, AZ OKTATÓ

Utasi Ágnes a 70-es években először Veszprémben foglalkozott társadalomtudományi kérdésekkel, majd a 80-as évek elején bekapcsolódott a Kolosi Tamás által vezetett rétegződés- és struktúrakutató csoport munkájába az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében. A nemzetközi alap kutatásokban éppúgy, mint a szakszociológiák területén (gazdaság-, fogyasztásszociológia, életmód stb.) nemcsak a növekvő fogyasztási tendenciákat mutatták be, hanem az életforma és az életstílus változásait is. A hazai vizsgálatok belesimultak a nemzetközi irányzatokba, természetesen azokkal a korlátokkal, amelyeket a korabeli társadalom- és kultúrpolitika állított. Már az is áttörést jelentett a magyar életmódkutatások sorában, hogy egyre markánsabb elméletek születtek a fogyasztásról mint rétegeképző elemről, melyek háttérében a nagymintás *survey*-k mellett a kvalitatív eljárásokat is alkalmazták. Az életmódkutatások fogyasztásszociológiai aspektusait először Ferge Zsuzsa, Kemény István és Losonczi Ágnes tárta föl, elemezve az életmód-modellek történelmi meghatározottságát, az életmód anyagi és tárgyi feltételeit, továbbá az értékorientációk hatásmechanizmusait a szükséglethierarchia posztulátumaiból kiindulva. Akkor még kevesen állították, hogy a fogyasztás strukturáló erejű, a hazai viszonyok között is újratermeli a rétegződést és az egyenlőtlenséget. E kevesek közé tartozott Utasi Ágnes is, aki a weberi, vebleni és bourdieu-i hierarchikus társadalomszerkezeti alapokról indult ki vizsgálataiban.

A korabeli életmódkutatások és a mobilitásvizsgálatok hatására azt kezdte kutatni, hogy a mindennapi tevékenységek miként alakítják az egyének és közösségeik életstílusát, kapcsolatait, fogyasztási szokásait, és mindez miként formálja a magyar társadalom szerkezetét, miként hat a mobilitásra, milyen attitűdök, motívumok jellemzik az empirikus felvételben résztvevőket. Bár a korszak a nagy kérdőíves vizsgálatok évtizede volt,

1 A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046, a cikk megírását az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

2 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Utasi már ekkor a kevert (kvantitatív és kvalitatív) módszereket alkalmazta annak megismerésére, hogyan élnek és hogyan gondolkodnak a megkérdezettek az életlehetőségeikről, személyes, csoport- vagy rétegperspektívájukról.

Utasi megkülönböztette az életstílust, az életmódot és az életminőséget, amit a különböző csoportok differenciált fogyasztásának részletes leírásával mutatott be, ezzel megerősítve azt a felfogást, hogy az életfeltételek által determinált fogyasztási mód maga az életstílus. Ebből következett az a további kutatói kérdés, hogy melyek a társadalomban érvényesülő struktúraképző tényezők.

A 2000-es évektől az életmód alakulásán túl a közösségek működésével és gazdasági, politikai viszonyaikkal kezdett mélyrehatóan foglalkozni. Ezt a szakmai fejlődést példázzák tudományos fokozatszerzésének egyes állomásai: 1977-ben, az ELTE-n megvédte bölcsészdoktori értekezését (*Életmód és művelődés*), a Társadalomtudományi Intézetben pedig csoportosan végzett, országos reprezentatív felvételek elemzése alapján 1984-ben kandidátusi fokozatot szerzett (*Fogyasztói magatartástípusok, mint az életstílusok egyik vetülete*). Habilitációs témája a rendszerváltozás egyik központi kérdésére, a középosztályosodásra reflektált (*Formálódó középosztályok*, 2001), majd attitűd-vizsgálatai alapján a társadalomban máig ható, egyre mélyülő bizalmatlanság problematikáját dolgozta fel nagydoktori disszertáció formájában (*A bizalom hálója. Mikrotársadalmi integráció és szolidaritás*, 2005). Bár az adomány döntően az 1995 előtti kutatásokat tartalmazza, Utasi Ágnes máig foglalkoztatja a szolidaritás fogalmának, társadalomalakító szerepének dinamikája, változása, mely számos publikációjának, előadásának és egyetemi kurzusainak témája.

Utasi Ágnes életpályája során kitüntetett jelentőséget tulajdonított a társadalomtudományi ismeretek, módszerek átadásának. Döntően vidéki egyetemeken (Veszprém, Szeged) oktatott, de a doktori képzésben a BCE-n is. Kurzusai szervesen kapcsolódtak kutatási területeihez: foglalkozott az életstílusok, a társadalmi rétegek, a középosztályosodás bemutatásával, vizsgálati eredményekre alapozott elemzésével, az értékpreferenciák értelmezésével az ISS és ESS (European Social Survey) felvételei alapján, a magyar társadalom tagjainak fogyasztási preferenciáival, a társadalmi kapcsolatok bemutatásával, a társadalomban meglévő (vagy hiányzó) szolidaritással s az integráció kérdésével, a hazai szingli jelenséggel és várható következményeivel, az életminőség és a társadalmi kapcsolatok problematikájával. A következőkben olyan kutatásokról szólunk, melyekben Utasi identitása (az egyetemi oktatói és a szociológus-politológus kutatói) szerves egységgé ötvöződött.

CSALÁDSZERKEZET ÉS AZ ÉLETSTÍLUS VÁLTOZÁSA

Utasi az 1980-as évek kezdetén, az aspirantúra ideje alatt bekapcsolódott a Társadalomtudományi Intézet rétegződés-kutatásába (vezető: Kolosi Tamás), ahol 1984-re kidolgozta új elméletét: az életstílus csoportosítást. A döntően weberi alapozottságú, rétegzett társadalomfelfogáson túl Utasi nagy jelentőséget tulajdonított a fogyasztás módjának és koherenciájának. A különbségeket nem csupán a felülről lefelé történő mintakövetéssel magyarázta, hanem a mobilitásban fontos magyarázó elvként értelmezte a javak fogyasztásának módját és stílusát. Másokhoz hasonlóan Utasi is összekapcsolta az életstílus jegyeit az értékekkel. Az életstílust az életmódtól és a státuszcsoporttól megkülönböztethető jelenségként írja le. Felfogása szerint az életstílus az életmód része. Az egyén fogyasztását az életfeltételei határozzák meg, korlátozott szabadságfokkal. Mozgás-

terét ezen belül egyéni preferenciái biztosítják és irányítják. Az életstílus tehát „a kötöttségek és lehetőségek életmegnyilvánulásokban jelentkező sajátos rendszere” (Utasi 1984:87).

A survey 16 ezer főt vizsgált a fogyasztás szempontjából, két dimenzióban, 18 kérdéskörben. Az egyikben a preferenciákat, a fogyasztáshoz kapcsolódó indikátorokat lehetett meghatározni, a másokban az életfeltételek indexeit. Ezek segítségével mutatta be Utasi a magyar társadalom 80-as évekbeli fejlődését, strukturális változását. A mobilitást vizsgálva 9 életstílus csoportot különített el, definiálta azokat, majd indexpontokat rendelt az egyes dimenziókhoz (háztartási szokások, lakberendezés, lakáskultúra, tárgyi környezet, második gazdaságbeli tevékenység, intellektuális tevékenységek, rekreáció, szokások, az emberi kapcsolatok intenzitása). Az adott dimenziókban, meghatározott pontszámok alapján 10 életstílus csoportot különböztetett meg (elitek, intellektuális orientációjúak, csaláorientáltak, a hierarchiában magasabb helyzetű rétegek mintáját követők, tárgyorientáltak, emberi kapcsolatokban gazdagok, emberi kapcsolatokban szegények, elmagányosodottak, hátrányos helyzetüket kompenzálók, robotolók, elesettek, szegények). Kimutatta, hogy az emberek már a státuszuk megőrzése érdekében is nagy erőfeszítéseket tesznek nemcsak az elsődleges munkaerőpiacon, hanem a második gazdaságban is, mely épp ebben az időben élte fénykorát. A folyamatos munkakényszer (robot) ellenére az adott társadalomnak már ekkor több mint 10%-áról lehetett elmondani, hogy szegény és/vagy elesett, és a kutatást övező politikai rosszallás ellenére Utasi bebizonyította, hogy a lakosság közel egyötöde valamilyen szempontból hátrányos helyzetű. A csoportosítás felső részébe sorolt kiemelkedő vagy jó anyagi körülmények közé tartozó elit száma csekély (5,5%) volt, és fogyasztásában, magatartásában, aspirációiban elkülönült az intellektuális orientációjú csoporttól (10,7%). Közelebbről nézve látható, hogy a kiszolgáltatott, robotoló és szegény csoportok a korabeli életszínvonal szempontjából objektíve is az alsó osztályba sorolhatók, viszont az is egzakt módon igazolt, hogy a hazai elit és a tehetősebb értelmiségi helyzete – akár anyagi, akár a személyes szabadsága szempontjából – messze elmaradt a korszak más országainak elitjétől.

A 9 dimenzió és a 10 életstílus csoport elemzésén túl Utasi azt is megvizsgálta, milyen az egyes csoportok viszonya a kultúrához és a művelődéshez. Az itt szerzett tapasztalatai alapján bemutatta, hogy a városi elit, az értelmiségiek a kultúra klasszikusait, az ún. magaskultúrát fogyasztják, a középosztály pedig már vegyesen, a magaskultúra mellett a mindennapi kultúrát is, míg a szegények még a tömegkultúrához is alig férnek hozzá. Későbbi kutatásaiban épp ebből a sémából kiindulva foglalkozott a magyar középosztályosodás jelenségével.

Utasi Ágnes hierarchikus fogalmi rendszerében a piramis csúcsán a gazdasági-társadalmi feltételek állnak. Alatta az életmód az életszínvonallal egy szinten álló fogalom, melyet a szükséglet kielégítésének számszerűsítésével lehet magyarázni. A piramis alján az életforma, az életminőség és az életstílus található. Az életmódon belül elkülöníti az életformát és az életstílust, ahol meghatározó erejű a csoport-hovatartozás. Az életminőséget Utasi az előbbi kategóriáktól bizonyos értelemben független, inkább az individuális viselkedés leírására szolgáló fogalomként definiálja (Utasi 1984b:19–20).

Ez a csoportos struktúravizsgálat módszertanában példaértékű maradt a hazai empirikus vizsgálatok során, és Utasi is többször visszanyúlt a „gyökerekhez”. Az általa kidolgozott fogyasztási státusz-index és az életfeltételek indexe később is alkalmas volt a szokások és a viselkedés együttjárásának leírására éppúgy, mint a mobilitás jellemzésére. További kutatásai során az életstílus csoportok valamennyi dimenzióját újra és újra

górcső alá vette, mivel arra volt kíváncsi, milyen változások és milyen dinamikával történtek a külső kényszerek, struktúráképző elemek hatására. A továbbiakban olyan vizsgálatokra és az ezekből készült kötetekre összpontosítunk, amelyek fontos állomásokat jelentettek a magyar társadalom életstílusáról, életmódjáról, mobilitásáról szóló diskurzusban.

KISVÁROSI ELIT

Az 1996-ban megjelent kötet (Utasi–Gergely–Becskeházi 1996) Balassagyarmaton és vonzaskörzetében, illetve Budapesten készült interjúk³ részleges feldolgozásából született. Ezek egy része megtalálható a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményében.

Néhány általános észrevétel a gyűjtemény bemutatása előtt: a hatvan életútinterjú 1991–92-ben azzal a céllal készült, hogy feltárja, mi történt a balassagyarmati középosztálybeli családokkal a II. világháborút követően. A kötet előszavában az a kérdés is megfogalmazódik, hogy a helyi eliteknek milyen életstratégiai voltak korábbi társadalmi pozícióik visszaállítására. A kutatás és a kötet tartalma azért is érdekes számunkra, mert több tudományelméleti, módszertani kérdést vet fel.

Mit értünk „helyi státushierarchián”? Utasi szerint *„Jóllehet, a vidéki város helyi társadalmában elit státuszt töltöttek be a vizsgált családok, túlnyomó többségük középosztálybeli volt, és annak is tekintette magát.”* (Utasi–Gergely–Becskeházi 1996:5) A művet élesen bíráló Gyáni Gábor szerint (1) elhibázott a mintaválasztás, az interjú alanyai nem az elithez, hanem a középosztályhoz tartoztak a két világháború között is, (2) a szerző nem számol az *oral history* episztemológiájával: *„Nem a tényleges életstratégiák autentikus forrásai tehát az életútinterjúk, hanem olyan önelbeszélések, amelyek elsősorban az egyéni életutak interpretációjaként tarthatnak számat a kutató figyelmére”* (Gyáni 1996:3).

A szenvedélyes hangú kritika a publikált műre vonatkozik, a gyűjteményben megtalálható nyersanyagok viszont egy másik arcát is megmutatják a kutatásnak. A kutatótól átvett interjúk, résztanulmányok lehetővé tehetik az itt felvetett kérdések, kritikai megállapítások új perspektívába helyezését.

A 409_10_1 algyűjtemény 6 dobozában részben a Balassagyarmaton élők, részben a Budapestre költözöttek interjúi olvashatók (összesen 101 interjú). Az interjúvázat valamennyi interjú esetében nyomon követhető, emellett formailag is egységes az anyag. A fejlécen mindenütt szerepel: *„Utasi Ágnes elitkutatása, feldolgozott, lekódolt interjú.”* Ezután a kemény adatokat sorolják: teljes név (nincs anonimizálva, de a kutató kérésére ez a későbbiekben meg fog történni), település, utca, házsám, foglalkozás, iskolai végzettség, nyelvtudás, hobbi, családi állapot, gyermekek száma, interjú időpontja, időtartama, apai, anyai nagyszülők, szülők, házastársak, gyerekek foglalkozása, iskolai végzettsége, lakásviszonyok, benne a berendezés, festmények, komfortfokozat, fűtési mód, étkezési szokások stb. Részletesen kérdeztek a barátságokról, az ünnepekről, a vallásról, a párttagságról és bármely ideológiai kötődésről, politikai beállítódásról, hobbikról (pl. olvasás és a könyvek száma, kézimunka, sport), az 1956-os eseményekben való részvételtől vagy emlékekről, a mobilitásról (megkérdezett saját, ill. családja mobilitása) jövedelemről, nyelvtudásról, zenei ízlésről, aktív muzsikálásról stb.). A gépelő kiemelései aláhúzással: foglalkozás, iskolai végzettség, család érdeklődési köre.

³ A gyűjtemény azonosítói: 409_10_1, 409_10_2, 409_10_3, és 409_10_4

A szűrőpróbaszerűen kiemelt interjúkat vizsgálva valóban ellentmondásos a fejlécben kiemelt „elitkutatás” megnevezés, ha az interjúalanyok, illetve felmenőik foglalkozását nézzük. Csak néhány példa: erdőgazdasági munkás árva apával, jogtanácsos és orvos felesége fuvarozó vállalkozó felmenőkkel, vagy a III. Bélától nemesi rangot kapott család, akik már a 18. században teljesen elszegényedtek. Ami viszont ez utóbbi interjúban beszédes volt: a családnak gazdag a könyvtára, bár döntően bestsellerekből áll, a festmények másolatok és naiv mesterek munkái, ugyanakkor hagyományozódott az adakozás szokása, mert ez a kisvárosban elvárás volt. A barátságok a helyi értelmiségiekkel inkább tradicionálisak, semmint racionális döntésekre épülnek.

Különösen szembetűnő az „Elitkutatás” fejléce alatt egy orvosnő státusz-meghatározása:

„... az akkori társadalmi rétegben mi ugye jó középosztálybeliek voltunk..., mert nem a kispolgárságnak az alsó rétegéhez tartoztunk, hanem úgy a tehetős polgárok közé... a dzsentrík után... következünk... a polgárságot tönkreteszik továbbra is, mint ahogy a kommunizmusban... nem érzem magam úgy... mint apáék valaha... előfordulhat, ha nyugdíjba kényszerülök, hogy megélhetési nehézségeim lesznek... azt a színvonalat nem tudom tartani, hanem tizedére csökken az életszínvonalam. Nem fogom tudni fizetni a házat, nem tudom kifizetni a gázzámlát... Nem szabad földni az értelmiségnek, nem szabad földni a középosztálynak. Igenis meghatározó szerepünk van... A középosztályon múlik minden: a haladás, a továbbmenetel, a bajból való kirángatás... nekünk kell átörökíteni az értékeket, és ... továbbfejleszteni” – mindez 1992-ből.

Hasonlóképpen beszélt egy nyugdíjas főmérnök is: *„... anyagilag gyakorlatilag a koldusok után következünk. Mert mindegy, hogy én vállalati főmérnök voltam. De éppen hogy csak meg tudunk élni.”*

Egy nyugdíjas pedagógus, aki Budapestre jött végül és a VIII. kerületben, egy bérleményben él, így emlékezik a társadalmi rangjára:

„... amíg az apám bankigazgató volt, a fiúk messziről köszöntek nekem..., amikor már nem volt bankigazgató, maradt a kisztihand... Az olyan lekezelő volt... erős kasztrendszer volt Gyarmaton... Voltak másodfokú unokatestvéreink, bárónók... híres erdélyi család leszármazottai... Én végül mégis magyar–történelem–ének szakos tanár lettem... azután tanítottam németet, így tudtam sváb községekbe kerülni...”

A múltbeli szokások közül legtöbbször a vendéglátást, a családi összetartást emelik ki, ezután a munkahelyi barátságok, kapcsolatok következnek. Fontosnak tartják a szolidaritást, a kölcsönös segítségnyújtást.

Ahogy a kiemelt példák mutatják, a gyűjteményben található interjúk 2–3 középosztálybeli generáció sorsát, mobilitását, életstílusát követik nyomon. Ugyanitt 9 tanulmány olvasható Utasi Ágnestől, aki különböző szempontok alapján részlelemzésekben összekapcsolta a kisvárosi kvalitatív kutatása eredményeit más, nagymintás adatfelvételekkel. A dolgozatokon nincs mindenütt évszám, de többségük 1992, 1993-ban készült.

A gyűjteményben sorrendben az alábbi tanulmányok találhatóak:

A kisvárosi elit változásai és sikerstratégiái (59 p.) (é.n.)

Fejezetei: Balassagyarmat szegregátumai, az egykori lakók státusz-csoportjai saját elbeszéléseik alapján (grófok, bárók, magas beosztású állami tisztviselők, helyi értelmiség, kereskedők – iparosok, középosztálybeliek), lányok iskoláztatása (nyelv- és zenetanulás, óvónői, tanítói, tanári pálya), nemek elkülönítése, sport (tenisz, vízi

sportok), szórakozás (zsúrok, megyebál, tarokk, bridzs, amely egyben az információcsere, a politizálás színtere volt), egyesületek, karitatív tevékenységek. A tanulmány háttérét 15 életútinterjú és ezek elemzése alkotja.

A kisvárosi státusz–elit rekrutációja, kapcsolati tőkéje és életvitelének mutatója (40 p.)(1993)

A szöveg fő kérdése, hogy „miként öröklődnek át a középosztályi családi státuszok, miként képesek a családok olyan stratégiát követni, amelyekkel... az utódok reprodukálják a szülők társadalmi státuszát” (Utasi 1993:7) – 55, a helyi véleményformálók körében készült interjú dolgoz föl leíró szinten.

A bemutatás fázisai: nemek és korcsoportok aránya a mintában, a származási családok kulturális és etnikai összetétele, a helyi elit iskolázottsága, foglalkozása, családi állapota, jövedelme, a helyi elit kapcsolati tőkéjének eredete és struktúrája, életstílusok, neveltetés és szülői kulturális minták (benne pl. a könyvek száma stb.), társasági élet, munkahely stb.

A státusz–elit középosztályi tudata, kapcsolatkörei és a minta néhány jellemzője (26 p.) (1993)

A tanulmány a kisvárosban maradók, illetve a döntően Budapestre migrálók életét, a családok konzerváló funkcióját, a nők munkába kerülését, a magasan kvalifikáltak fokozatos besimulását a 70-es évek társadalmába, az első és második gazdaságban betöltött szerepüket stb. mutatja be. Utasi azt állítja: „A 30-as évek kisvárosi »elitek« unokái is többségükben diplomások lettek, nyelveket beszélnek, intenzív családi és szakmai, nemzetközi kapcsolatokkal élnek, Budapest frekventált kerületeiben laknak” (Utasi 1993:11). Ennek a sommás kijelentésnek a háttérében (az 1993-ban végzett kérdézet követően) az életútinterjúkból levont tanulságokat Utasi egy 1743 fős (TÁRKI) survey adataival hasonlította össze. A státusz–elit középosztályi tudatáról a mintába tartozók kapcsolati hálójának és mérhető kapcsolati tőkéjének egybevetéséből azt a következtetést vonta le, hogy a késő kádári korszakban már létrejön a státusz hasonlóság, az együvé tatózás élménye. Kifejtette, hogy az életstílus, amelynek alapja az összetartozás, az eliteknél kontinuusnak mondható. Ezt kétféle módon mérte: a magánkapcsolatokban és az egyesületi tevékenységekben.

A szimbolikus tőke és az elit életvitel átmentése (előtanulmány) (22 p.) (é.n.)

Az írás egy arisztokrata család státuszreprodukciós stratégiáját mutatja be a generációk élettörténetének lineáris leírásával, az életstratégiák tipikus vonásainak kiemelésével. Szól az itthon maradtak belső emigrációjáról, a munkavállalás nehézségeiről. Részletesen elemzi a lakásviszonyokat, végül megállapítja: a magasan kvalifikáltak alkalmazkodtak a szocialista rendszer társadalmi-gazdasági szabályaihoz, többségük lassan azonosult is ezekkel.

Az elit-státuszúak középosztályi tudata és életstílus-variációi (30 p.)

Ha figyelmesen elolvassuk Utasinak a középosztályról és az elitekről írott két tanulmányát, amelyben a kisvárosi létről, a tradicionális értékek deklarálásáról vagy ezzel éppen ellentétes gyakorlatokról olvashatunk, választ kapunk Gyáni Gábor kritikai észrevételeire. A balassagyarmati kutatás mintaválasztásával kapcsolatban így fogalmazott a szerző: „Jóllehet a vidéki város helyi társadalmában elit státuszt töltöttek be a vizsgált családok, túlnyomó többségük középosztálybeli volt és annak is tekintette magát” (Gyáni 1996:4). A kutatás hipotézise is itt fogalmazódik meg markánsan: az életben maradás alapja az összetartás (a „körök”), a státuszok konzerválódnak. Ennek bizonyítására Utasi főleg azt vizsgálta, miként alakult az elit kapcsolati tőkéje a rendszerváltás után.

A gyűjtemény következő darabja szintén az elitkutatás része, annak rövidített változata (23 p.).

Az interperszonális kapcsolatok felértékelődése és az elit kapcsolati tőkéjének alakulása Magyarországon a rendszerváltás után (11 p.)

Utasi elemzésének lényege: az elitek, döntően a kapcsolataik révén, részben megőrzik, részben konzerválják a tőkeféleségeiket.

Ez az írás *Upgrading of interpersonal relations and the change in the contact capital of the elite in Hungary after the change of system* címmel angolul is megtalálható a gyűjteményben (20 p.)

Életstílusok az „elittől” az „elesettekig” a 80-as évek Magyarországon (35 p.) (é.n.)

A fogyasztói preferenciák – és ezzel összefüggésben az életstílusok – változását Utasi az egész társadalmi környezet, közeg módosulásával – mobilitás vagy migráció és az iskolázottság összefüggésében – mérte és értelmezte. Ezután 9 életstílus csoportot, majd az életstílus által kialakult 10 dimenziót írt le. (Ezt részletesebben ld. ennek a dolgozatnak a „Család szerkezete” alfejezetében.)

Az írás Utasi kandidátusi disszertációja előtanulmányaként értelmezendő. Német nyelvű változata ugyanitt olvasható *Von der „Elite” bis zu den „Heruntergekommen” in Ungarn der 80-er Jahre* címmel (22 p.)

A 409_10_2 algyűjtemény résztanulmányokat, interjúkat és összehasonlító elemzéseket tartalmaz Utasi középosztály-kutatásához 5 kéziratos és 12 gépelt (sokszorosított) írás formájában.

A gyűjtemény darabjai:

- interjúk, kéziratos jegyzetanyag, kommentek, interjúkiemelések a következő szempontok szerint: idősebb testvérhez fűződő „atyai” barátság, barátnők, akiknek férjei voltak először barátok, sógorok, sógornők, munkatársi, munkás barátságok (1/4)
- volt mozgalmi szülők gyermekeinek kapcsolatai a fentiekhez hasonló szempontok alapján jegyzetelve (6 db, 2/4)
- 8 szakmunkás interjú a baráti kapcsolatokról, életstílusról, jegyzetekkel, kommentekkel (3/4)
- 4 szakmunkásinterjú-részlet és komment a fenti témákról.

A felső-középosztályi életstílusok körvonalai (1994, 58 p.)

A régi és az új elitkutatás (Szelényi és Treiman 1993-as kérdőíves vizsgálata mind az 1988-as egykori nomenklátúra-elitre, mind pedig a rendszerváltás után újonnan elitpozícióba kerültekre kiterjedt) adatainak elemzésével arra keresi a választ, helyes-e az a hipotézise, hogy az életstílusokat legjobban a fogyasztói preferenciák szimbolizálják. A felső-középosztály életstílusának variánsait és az életstílus-elemeket kutatja az empiria segítségével. A társadalmi háttérváltozók elemzését követően foglalkozik a fogyasztási dimenziókban mért különbségekkel és többváltozós elemzéssel kísérletet tesz a fogyasztási dimenziók szintetizálására.

A középosztályi életstílusok körvonalai (31 p.)

A szerző a korábbi módszertanra alapozva kutatja a 90-es évek fogyasztási szokásait. Ehhez egy ún. fogyasztási preferencia indexet is kidolgozott, amellyel az eltérő dimenziókba tartozók különböző fogyasztási szokásait jellemzi. Ez a tanulmány része a nagydoktori értekezésnek is.

A középosztályok empirikus kutatásának néhány elméleti problémája (20 p.)

A konferenciaanyag alfejezetei: a rendszerváltás hatása a középosztályra, a középosztály korporista elmélete és az új középosztály teóriája, a demokrácia érvényesülésének alapkritériumai: középosztályi többség a társadalmi struktúrában. (Ez a jóslat a középosztály kiszélesedéséről Utasi nagydoktori értekezésében is megjelenik.)

„Cultural Capital” of the „Middle Class” in Hungary (19+4 p.)

Ebben a konferenciaanyagban (Berlin, 1994.10.08. 21-25.) Utasi a rendszerváltást követő középosztályosodást és a kulturális tőkefeleségek hasznosulását elemzi az ISSP felvételeire alapozva és megerősíti azt a tételt, hogy a középosztály meghatározó tényezővé fog válni Magyarországon.

Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei (32 p.)

A tanulmány következő alfejezetei – átdolgozott formában – a nagydoktori disszertációban is fellelhetők: fogalmi magyarázat a középosztályról, a „szocialista” középosztályi csírák megjelenése, a középosztályi életstílusok kutatásának módszerei, előzményei, lehetséges indikátorai, a középosztályi identitás mértéke.

A másodelemzések háttérében a TÁRKI 1991-es országos reprezentatív vizsgálata áll az életmódról, fogyasztásról (Kolosi Tamás és Róbert Péter vezetésével).

A gyűjteményben ugyanezzel a címmel, de némi tartalmi módosítással szerepel egy táblákkal kiegészített tanulmány a középosztály életstílusáról (42 p.)

Középosztályi közéletiség, politikai aktivitás és szolidaritás (17 p.)

Az alegység darabjai tézis-variációk Utasi MTA doktori értekezéséhez. Fő fejezetei a demokratikus participáció differenciált szükségleteiről, a képviseleti demokrácia „mérsékelt” és „radikális” formájáról, az önkormányzati vezetők társadalmi összetételéről, a vezetői problémamegoldás útjáról szólnak. (Valamennyi a korábban felsorolt résztanulmány konklúzióját tartalmazza.)

Polemizáló közép, formálódó középosztályok, polgárosodó tendenciák (30 p.)

Utasi itt a hazai középosztályosodás bemutatása után a rendszerváltás hatását elemzi részben a polarizálódás, részben a középosztályba való felemelkedés szempontjából. Kutatási kérdése: polgárosodás vagy lecsúszás jellemzi-e a társadalmat? Az adatelemzés középpontjában a különböző fogyasztási preferenciák bemutatása és indexálása, a jövedelmi viszonyok értelmezése, a politikai aktivitás és az egyéb ideológiai kötődések felderítése, a szolidaritás kérdése, a vállalkozó attitűdök leírása áll.

Ugyanebben a dossziében található még egy tervtanulmány (22 p.), amely a magyar középosztályosodásról, a polgárosodásról szól, döntően a fogyasztási szokások változásának tükrében.

A 409_10_3 gyűjtemény tartalma: 6 dosszié, benne hajléktalanok körében végzett kutatásának interjúival (Utasi 1982).

Az összesen 101 interjú nem mindegyike teljes, de a beszélgetés fonala így is követhető: a megkérdezett keresztnéve, születési helye és éve, a kérdés helyszíne, amely többnyire Budapest, de elvétve akad vidéki

eset is. Az életesemények, az iskolai és – ha van/volt – munkahelyi életút rövid bemutatása. A gépelt szöveg alapján 5–15 percesnek tűnő beszélgetések a hajléktalan lét háttérét alkotó tényezők, az érintett sorsok széles spektrumát tárják fel, a zaklatott gyerekkortól, befejezetlen iskolázottságtól, szakmai ismeretek hiányától kezdve a lecsúszott szabadfoglalkozású értelmiségiekig, fiataloktól idősekig, ifjú lányoktól, fiúktól öreg asszonyokig, férfiakig, büntetett előéletűekig, szenvedélybetegekig.

Az anyag közel 40 év távlatából is érdekes összehasonlításul szolgálhatna, hiszen a kérdezettek általános érvényű vágyakat, a társadalmi, gazdasági helyzet változásáról olyan érvényes következtetéseket fogalmaznak meg, amelyek értékes információkat közvetítenek az adott korról. Példaként álljon itt három interjúrészlet:

„Legelőször két esztendővel ezelőtt voltam itt, akkor öngyilkosság miatt. Pedig már akkor narkóztam... Leszarom a szüleimet. Azoktól még a levegőt sem fogadnám el. Azok különben is csak magukkal foglalkoznak. Senki sem érdekli őket, mint a karrierjük. És ebbe a szép képbe én semmiképp sem illenék. Az elvtársaknak nem lehet eldicsekedni egy narkós gyerekkel.” (J.I. 22 éves)

„... bekerülve az egyetemre rá kellett döbennem arra, hogy itt bürokratákat nevelnek... lakást nem tudtam szerezni... később... fizettem az albérletet és csináltam az alibi jogtanácsosi munkámat... Végül felmondtam... Elmentem gázóra leolvasónak... Már senkinek sem hiányzom. Senkinek sem kellek. Senki sem emlékszik rám, szóval abban a kellemes légüres térben mozgok, amikor úgy érzem, hogy alaktalan és testetlen vagyok. Ez a tökéletes magány, a legmélyebb közöny, amiben alkotni és tenni lehet valamit is, a befolyásoltság legkisebb gyanúja nélkül. Ez az igazi szabadság, az önmegvalósítás.” (dr. C.P. 28 éves)

„... ülök itt a padon és nézelődök. Összeszedek néhány üres üveget és visszaváltom, vagy a hullámpapírt... nincs más dolgom, nem megyek sehova... Ha sok pénzem volna? ... krumplit vennék... jól jön az háborús időben...” (H.I. 41 éves)

409_10_4 Életstílusok és kapcsolati struktúrák

Ebben a gyűjteményi egységben Utasi 80-as, 90-es években végzett kutatásainak résztanulmányai találhatóak meg (49 db, döntően magyar, kisebb részt angol és német nyelvű anyag), melyek többségét átdolgozott formában a nyilvánosságra hozott publikációi tartalmazzák.

A családi kapcsolatokról mint a hálózatosodás alapvető formájáról, az életstílusok és a fogyasztási szokások jellegzetességeiről, az értékek változásairól, a jövedelemszerzés átalakulásáról az első és a második gazdaságban stb. szóló írásokban Utasi döntően a 80-as évek angolszász kutatásainak eredményeit veti össze a hazai struktúrakutatásokkal, leírva a survey-k főbb dimenzióit és eltéréseit.

Az anyagban található konferencia előadások, rövid dolgozatok, egy-egy téma (pl. fogyasztás, életstílus) több szempontú feldolgozása, értelmezése. A gyűjteménynek ez a része azt példázza, hogy a kevert (kvantitatív, kvalitatív) módszertannal végzett felvételek eredményeit a kutatók igyekeztek folyamatosan feldolgozni, közzétenni, de a monográfiákba például az itt fellelhető tanulmányoknak csak a töredéke kerülhetett be.

A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményében fellelhető Utasi-gyűjtemény egészéről elmondható, hogy az Utasi Ágnes és munkatársai vizsgálataiból származó interjúk és kéziratok másodelemzése szociológiai történeti szempontból alkalmas lehet a korabeli rétegződéskutatások kritikai értelmezésére.

HIVATKOZÁSOK

- Gyáni G. (1996) Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila: Kisvárosi elit (Budapest, MTA PTI, 229 p.) *Buksz*, 8.4.
- Treiman, D. J. (1977) Foglalkozási presztízs és társadalmi struktúra In *Társadalmi rétegződés* (szerk. Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L.) Aula.
- Utasi Á. (1984a) *Fogyasztói magatartástípusok, mint az életstílusok egyik vetülete*. Budapest: MTA.
- Utasi Á. (1984b) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Műhelytanulmányok. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Utasi Á. – A. Gergely A. – Becskeházi A. (1996) *Kisvárosi elit*. Budapest: MTA PTI.
- Utasi Á. (2001) *Formálódó középosztályok*. Budapest: BKE.
- Utasi Á. (2005) *A bizalom hálójája. Mikrotársadalmi integráció és szolidaritás*. Budapest: MTA.